

SZAKÁLY SÁNDOR

A temetők mint történelmi források

A múlt megidézése és bemutatása sokféle forráscsoport segítségével lehetséges. Az írott források mellett a tárgyi emlékek, a továbbélő hagyományok, valamint a sok mindent megtartó emlékezet is jelentős szerepet kapnak, játszanak a múlt feltárásában. A régészet például a valamikor volt temetők, sírok feltárásával nem egy esetben eltűnt kultúrák, népek múltját rekonstruálja. A temetők, a sírok sajátos „tárgyi lenyomatait” egy adott korszaknak, és meghatározóak egy-egy nép, nemzet életében.

„A városi köztemetők, ha csak le nem zárják, műemlékké nem nyilvánítják őket, jó félévszázados késéssel tükrözik a város lakosságának összetételét, ízlését.” Fogalmazott *Tört. kövön és porladó keresztén. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben* című, 1997-ben megjelent könyvében Gaal György.

Megállapításai – meglátásom szerint – napjainkban ugyanúgy érvényesek, mint voltak ez előtt közel húsz esztendővel, de azzal a megjegyzéssel egészíteném ki őket, hogy nemcsak a városokra, de minden település valamennyi temetőjére érvényesek. Így többek között a köztemetők mellett a különböző felekezetek által fenntartott temetőkre is, de a háborúk hősi halottainak, hadifoglyainak temetőire is.

A temetők alapvetően múltunk őrei (is), s mint ilyenek, olyan történelmi források, amelyek kiegészítenek, pótolnak elveszett írásos forrásokat, s a sírokat jelölő temetői síremlékek nem egy esetben olyan művészeti alkotások is (lehetnek), amelyek az adott időszak és kultúra hiteles „lenyomataiként” idézik az egykoron volt világot.

A kérdés természetesen szinte minden esetben az, hogy a temető vajon meddig képes őrizni a múltat, és milyen információkat közvetít a jelen, illetve a jövő számára?

A válasz – legalábbis a kérdés első felére – viszonylag könnyű: mindaddig, amíg a temetők fennmaradnak. Mert a temetők – a sírok – megszűntetésük, megszűntük után alapvetően már csak régészeti

feltárás során adhatnak információkat eleinkről. Régészetileg feltárni azonban a legtöbb esetben természetesen nem az egy-két évszázada meglévő temetők szokták, mivel azok – ha nem is eredeti állapotukban, de számos esetben – napjainkban is léteznek. A temetkezési helyek, a sírok fennmaradtak, s a jelent megelőző egy-két évszázad történései már jól dokumentáltak. Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy mennyi információt, emléket rejt például csak Budapest esetében a Fiumei úti, a Farkasréti temető, vagy a Salgótarjáni utcai izraelita temető, akkor értékelhetjük csak igazán a temetők „forrásértékét”.

S milyen információkat közvetítenek, közvetíthetnek a temetők? Egyrészt közvetítik a település „lakosságának összetételét és ízlését”, de közvetítenek olyan információkat is, amelyek adott esetben a múlttal kapcsolatos ismereteinket bővíthetik. Gondoljunk csak az 1918 előtti Magyarország temetőire, amelyek hiteles lenyomatai az akkori Magyarország nemzetiségi összetételének, vallási sokszínűségének és részben a lakosság társadalmi összetételének.

A katonai temetők pedig segítenek eligazodni az adott kor haderejének személyi összetételében, a veszteségek meghatározásában, annak arányaiban, az elesettek rendfokozati összetételében, az ismertek és ismeretlenek arányának meghatározásában, a különböző csapattestek veszteségeinek összevetésében.

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy ezek az adatok felülírhatják a XIX. században már megfelelően és alaposan elkészült statisztikákat, de egy-egy település történelméhez, vagy adott esetben egy-egy csata történetének bemutatásához hiteles forrásoknak bizonyulhatnak.

A XIX. században – általában a nagyobb településeken – a temetők jelentős része a különböző felekezetek fenntartásában felekezeti temetőként működött. A több nemzetiségű településeken – ha kellően nagy létszámú volt az adott nemzetiség – nem egy esetben a nemzetiségek is saját temetőket használtak. Ha nem, akkor a legtermészetesebb volt, hogy az adott nemzetiség a felekezeti vagy köztemetőben temetkezett – az adott temetőben elkülönülten –, és a sírfeliratokat a saját nyelvén vésette-íratta a síremlékekre, fejfákra, s a település lakosai tisztelettel viseltettek egymás halottai, illetve sírjai iránt.

Aki a jelenlegi Magyarország területén járja a különböző temetőket, az a fentebb leírtakkal testközelből szembesülhet. S szembesülhet azzal is, hogy mennyire megváltozott mindez a XX. század köze-

Az előadás 2014. május 15–17-én hangzott el Kolozsvárott, *A multlandóság emlékkövei. A történelmi temetők örökségi értékeinek megőrzése* címmel megrendezett nemzetközi szemináriumon.

pétől kezdődően, az 1940-es évek utáni temetéseket, síremlékeket tekintve.

Ha valaki Magyarországon olyan települések temetőit látogatja végig, amely településeken egykor német, szlovák, román, horvát nemzetiségű lakosság (is) élt, akkor azt tapasztalhatja, hogy száz, de akár csak hetven esztendővel ezelőtt a síremlékek, fejfák felirata még az adott kisebbség nyelvén volt olvasható, ma már szinte csak elvétve. A német, szlovák, román, horvát nyelvű szövegek eltűntek, s az elhunytakra vonatkozó „információk” szinte kivétel nélkül csak magyarul olvashatók a sírköveken, fejfákon, kriptákon. Ugyanakkor ezek a feliratok egyúttal „szegényesebbek” is lettek. Nem jelölik már a foglalkozást, az egykoron számos esetben olvasható halálozási okot, a síremléket állító nevét.

Hajdanában a síremlékeken – nem egy esetben a rövidebb ideig megmaradó fejfákon is – a legtermészetesebb volt feltüntetni az elhalálozott foglalkozását. Ez a hagyomány, gyakorlat napjainkra egyre inkább visszaszorult. Pedig az utókor számára ez is fontos információ (volt). A település társadalmifoglalkozási összetételére vonatkozó fontos információ. Ugyancsak annak számít(ott) a feltüntetett életkor – akár a születés és halál időpontjának megjelenítésével –, amely az adott időszakban éltek átlagéletkorának kiszámításához is segítséget nyújthat.

Ha a fentebb leírtakat néhány kisebb település példáján szeretném bemutatni, igazolni, akkor a következőket mondhatom:

Szülőfaluamat, a Somogy megyei Törökkoppányt a XIX. század végén, a XX. század elején mintegy 1200-1300-an is lakták – napjainkban az ott élők száma nem éri el az 500 főt –, és két temetője is volt, pontosabban három, mivel a településen a XVIII. századtól kezdődően néhány izraelita hitfelekezetű, változó lélekszámú család is élt. Ők a hitéletet a településen nem gyakorolhatták – nem lévén zsinagóga –, de saját temetőt tartottak fenn, amely, úgy tűnik, hogy a szomszédos településeken élő izraelita vallásúak temetkezési helye is lehetett, mivel a szomszédos falvakban zsidó temető létezéséről nem rendelkezem információval. A település izraelita vallású tagjai egyébként a Törökkoppánytól mintegy 20-25 kilométerre található somogyszili hitközség tagjai voltak.

A gyermekoromban – amely az 1960-as évek elejére esett – rossz állapotú, akkor már mintegy két és fél évtizede használaton kívüli – 1944-ben temették ott el az utolsó halottat – zsidó temető régebbi (XIX.

századi) síremlékein a sírfeliratok héber nyelven, a XX. század elejétől héber és magyar nyelven, majd később már csak magyar nyelven szerepelnek. A mintegy tíz esztendővel ezelőtt felújított, rendbe hozott temető síremlékei ma is állnak. Az elhunytak hozzátartozói – ha vannak még leszármazottak – nem látogatják őket. Ha ez így marad, a temető lassan ismét a fák és bokrok fogságába kerül.

A település köztemetőiben a sírok felirata magyar nyelvű. Más nemzetiségűek a településen nem éltek, a falu lakossága szinte kizárólag római katolikus volt. A síremlékek, sírok is ennek megfelelőek, de a két temető közül ma már csak a nagyobb temetőbe temetkeznek. A másik temető lassan az enyészeté. Talán négy évtizede is annak, hogy oda temettek valakit. A két temető elhelyezkedése a falu két „végén”, így a „kü(l)sőváriak” az egyikbe – az volt a kisebb –, míg az „a(l)sőváriak és a fő(l)sőváriak” a másikba – a ma is használatosba – temetkeztek. Ez a temetkezési szokás, illetve gyakorlat régen egyúttal azt is kifejezte, jelezte, hogy az elhunyt a település mely részén lakott életében.

A másik példa az édesanyám szülőfalujából – Mágocs, Baranya megye – való. A települést döntően német nemzetiségűek (svábok) lakták. Mindössze kis számú magyar és néhány tíz fős zsidó közösség élt még ott 1945-1947-ig. A ma is használatban lévő temetőben az 1940-es évekig eltemetettek esetében szinte kizárólag német nyelvűek a sírfeliratok – leszámítva a néhány „színmagyar” család sírjait –, és sok a kriptá. Az 1947 után elhunytak esetében viszont többnyire már alig olvasható német nyelvű felirat. S az ok?

1944. december 24-én a településről több száz embert hurcoltak el kényszermunkára a szovjet Vörös Hadsereg katonái, és 1947-ig mintegy másfélezer embert telepítettek ki Németország szovjet megszállta övezetébe. Helyükre magyarországi családokat (főleg Dorozsma) és az újjáalakult Csehszlovákiából elűdözött magyarokat telepítettek be. A német nemzetiségűek és anyanyelvűek évtizedekig nem tudták feldolgozni ezt a traumát, és ez a sírok feliratain is látszik. Szinte azonnal eltűntek a német nyelvű mondatok, pedig a település lakosságának az elhurcolások és kitelepítések után is jelentős százaléka – 30-40% – maradt német nemzetiségű.

A leírtak talán jól illusztrálhatják azokat a következményeket, amelyeket a politikai változások hoznak, hozhatnak egy-egy közösség életében.

Különösen így van ez akkor, ha a politikai változások területi változásokkal is együtt járnak, és egy

adott ország területének egy része, lakosságának pedig jelentős hányada más országokhoz kerül, minek következtében új politikai hatalom „alattvalóivá” válnak.

A magyar történelemben ez a XX. században 1918–1920-ban következett be, amikor is az I. világháborús vereséget követően a trianoni békediktátum eredményeként Magyarország addig területének – Horvátország nélkül – mintegy kétharmadát, magyar nemzetiségű lakosságának egyharmadát veszítette el, és kerültek ezek a területek, illetve emberek a létrejövő új osztrák, csehszlovák és szerb–horvát–szlovén államhoz, és növelték meg a Román Királyság területét, valamint lélekszámát.

S miként érzékelhetőek ezek a változások a temetőkben, mi lett, lesz azoknak a sorsa?

Politikai és területi változások esetében a temetők „birtoklása” egyben a múlt „eltulajdonítását” is jelentheti. Nem véletlen tehát, hogy minden nép, nemzet ragaszkodik a temetőihez, sírjaihoz. Ha azok elvesznek, elvesz a múlt is.

A temetőkben érzékelhető változások egyébként jól igazolják, támasztják alá azokat a következményeket, amelyek egy-egy nép, nemzet, vallási vagy nemzeti kisebbség életében bekövetkeznek.

A magyarországi – s a külföldi – temetők síremlékeinek tanulmányozása során érezhető mindaz a változás, amely évtizedek, netán évszázadok alatt bekövetkezett a jelzett nemzetiség, népcsoport életében. Lassan nem az elhunyt anyanyelvén jelennek meg a sírokon, sírjeleken a feliratok. Az addig megszokott, jellegzetesnek nevezhető sírjelek a többségi nemzetéhez igazodnak, átalakulnak a temetkezési szokások.

Ez leginkább a szórványban élők esetében érzékelhető, s gyakorlatilag két-három generáció élete alatt bekövetkezik. Mondhatjuk természetesen azt, hogy ez így normális, de mégis elszomorító. Eltűnnek, megváltoznak a feliratok, s eltűnnek az emlékek, feledés homályába merül a múlt.

Az Amerikai Egyesült Államok, illetve Kanada egykoron jelentős magyar lakta településeinek a temetőkben a sírköveken, a hazaira emlékeztető síremlékeken az első generációs halottak – a kivándoroltak – esetében szinte minden felirat magyarul olvasható. S ezek a feliratok nem egy esetben nemcsak az elhalálozott születési és halálozási adatait közlik, hanem egyéb információt is nyújtanak annak foglalkozásáról, családjáról. A második, néha harmadik generáció esetében még magyarul, de már helyesírás-

si hibákkal került fel a szöveg a sírköve, s a feliratok közé egy-egy angol szó vegyült, s a még később elhalálozottak, a harmadik-negyedik generáció tagjai esetében már csak a családnévből tudhatjuk, hogy magyar származású halottak nyugszanak a sírban.

Úgy vélem, ez az élet természetes rendje – bár vannak az Újvilágban olyan közösségek (kínaiak, olaszok, kubaiak stb.), amelyek integrálódnak, de nem asszimilálódnak. Ha valaki a kanadai Hamiltonban jár, és még találkozik az egyre kisebb magyar közösség tagjaival, akkor tőlük megtudhatja, hogy az 1920-as, de még az 1930-as években is szinte gond nélkül el lehetett boldogulni a településen az angol nyelvű ismerete nélkül, mert a lakók többsége magyar volt. Három hitfelekezet – római katolikus, református, evangélikus – rendelkezett templommal és jelentős létszámú hívővel. Mára megmaradtak a templomok, és gyakorlatilag elfogytak a hívek. Magyar nyelvű misék már alig hangzanak el, a temetőkben még vannak ugyan „magyar parcellák”, de a sírfeliratok már szinte kizárólag angol nyelven szerepelnek.

Amint utaltam rá, ez a változás természetes és el is fogadható, a kikényszerített viszont nem. Ezért is fontos megőrizni a magyar temetőket a határainkon túl, ugyanakkor lehetőséget adni minden Magyarországon élő nemzetiségnek, hogy a temetési szokásait, síremlékeit a hagyományainak megfelelően tartsa meg. Amíg csak lehetséges, meg kell őrizni a temetők „arculatát”, mert azok a múlt hiteles lenyomatai és eleink végső nyughelyei. Örök álmuk, nyugalmuk megőrzése valamennyiünk közös kötelessége. Tegyük érte közösen, együtt!

S mi igazolhatja, igazolhatná legjobban ezt a közös kötelességet? Például a katonatemetők sorsa. Az I. majd a II. világháború több millió katona számára a hősi halált – családtagjaik számára a soha nem múló fájdalmat – hozta.

Az I. világháború után a legtöbb győztes és legyőzött ország egyaránt gondját viselte a temetőknek, az „egyentemetőknek”. Olaszország területén, Franciaországban, Romániában és számos más országban figyelnek a katonatemetőkre. A valamikori Oroszország területén a hősi halottak és hadifoglyok temetői eltűntek. Napjainkban a II. világháború hősi halottainak temetőit próbálják feltárni, rekonstruálni ott. Emléket állítva mindazoknak, akik szülőföldjüktől távol vesztették az életüket. Sírjelükön – ha méltó temetést kaptak – születési és halálozási adataik, csapattestük,

rendfokozatuk. Fontos adatok a kutatók számára. S hogy ezek meddig maradhatnak fenn és hordozhatnak üzenetet? Megint csak rajtunk múlik. Magyarországon az I. és a II. világháború halottainak temetői rendezettek, gondozottak. A mai ország területén az I. világháborúban nem folytak harcok. Hadifoglyatáborok viszont voltak sok helyütt. Az ott elhunytak – oroszok, románok, olaszok... – temetői mindazok szá-

mára forrásértékkel bírnak, akik azt kutatják, hogy hol, hányan és mikor hunytak el a hadifoglyok közül.

Ezeknek – mint minden temetőnek – egyúttal üzenetük is van a jelen és a jövő nemzedéke számára: tisztességes, kölcsönös megbecsülés az életben és a halál után is. Az emlékek megőrzésének, a történelem hiteles bemutatásának fontos forrásait képezik a temetők. Fenntartásuk elemi és közös érdek.

BIRÓ JÓZSEF

Akkor gemma

Marsall László emlékének

*visszakamaszodnunk
kellett volna
időtlenül élnünk
minden tengert
feledni múltunk
képzelt jövődönk
törölni jeleinket
melyekkel
létünk áztatott
semmink maradt
így is ok
tudtuk már hegedűtörtén*

My generation

Bertha Zoltánnak

*tartalék sorvad:
szalmaszál rothad
:ritmust ad a táj*